

ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ ДЛЯ ДОПРОФІЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ І ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ: ДИДАКТИЧНІ ПРИНЦИПИ І ФУНКЦІЇ, СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ

Василь КИЗЕНКО,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу дидактики Інституту педагогіки НАПН України

У статті автор розкриває значення варіативного компонента змісту освіти основної і старшої школи як важливого складника системи неперервної професійної освіти. Визначено пріоритетні завдання з огляду на процес модернізації змісту шкільної освіти. Характеризовано роль допрофільної підготовки і профільного навчання у професійному самовизначенні школярів. Структурно-функціональний зміст варіативного компонента, інтегруючи аксіологічний, когнітивний, особистісний і діяльнісно-творчий компоненти, забезпечує загальні і специфічні дидактичні функції курсів за вибором.

Ключові слова: основна і старша школа; варіативний компонент змісту освіти; допрофільна підготовка; профільне навчання; дидактичні принципи і функції.

FORMING OF ELECTIVE COURSES CONTENT FOR PRE-PROFILE AND PROFILE TRAINING: PRINCIPLES AND FUNCTIONS OF DIDACTICS, SPECIFIC OF REALIZATION. *Vasyl KYZENKO, Ph.D., Leading Researcher of the Didactics Department at Institute of Pedagogy, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.*

The article reveals the leading role of variable education component content of secondary and high school as an important component of continuing professional education. An author defined the tasks of teachers from terms of modernization of school education. The author substantiates conditions conducive for the students of secondary school and high school for the purpose of successful choice the profile of the training. The structural-functional content of variable component, the integration of axiological, cognitive, personal and creative components provides general and specific didactic functions of elective courses.

Keywords: secondary and high school; variation component of the educational content; pre-profile training; profile training; principles and functions of didactics.

Постановка проблеми. З огляду на оновлені і новітні освітні парадигми, а також у контексті нашого дослідження зміст варіативного освітнього компонента має узгоджуватися з процесом реалізації допрофільної підготовки і профільного навчання. Мета – всебічно задовольняти зростаючі запити і потреби учнів основної і старшої школи. Однак, таке узгодження не виключає варіативності, навпаки має давати можливість реалізувати цілепокладання кожного учня, індивідуальну освітню траєкторію, що викристалізовуватиме цілеспрямованість процесу самонавчання як ефективної діяльності у досягненні індивідуальних цілей навчання. Формулювання мети і цілей, проектування завдань освіти, добір і розроблення змісту допрофільної підготовки і профільного навчання, удосконалення та оновлення форм і методів навчання мають відбуватися з огляду на сучасні педагогічні технології, за яких реалізується особистісно орієнтоване навчання.

Кожна складова змісту освіти є системним утворенням зі своїми специфічними функціями. Утім, варіативна складова як, так би мовити, синергетично «активніша», динамічніша, гнучкіша і «чутливіша» до тенденцій модернізації змісту освіти, має актуалізований потенціал для розвитку важливих якостей особистості учнів – пізнавальних, соціальних, творчих, організаційно-діяльнісних, комунікативних і рефлексійних.

Варіативний зміст шкільної освіти має бути провідною дидактичною умовою, за якої відбувається формування в учнів системи світоглядних і соціально значущих знань. Наріжною проблемою сучасної шкільної освіти залишається недостатність реалізації принципу варіативності, відповідно до якого складається зміст професійної освіти, що своєю чергою залежить від потреб ринку праці, вимог роботодавців до рівня компетентності найманих працівників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оновлення парадигм сучасної шкільної освіти відбувається шляхом – від традиційності до інноваційності. І це – не тільки данина науковим здобуткам. Дидакт Г. Васьківська зазначає, що «поступ будь-якого суспільства, доля його в майбутньому без-

посередньо залежить від стану освітньої галузі, кваліфікації учителів і якості підготовки ними підростаючого покоління до ефективної життєдіяльності. Наразі, вітчизняна система освіти просувається шляхом модернізації, аби відповідати найкращим світовим зразкам [1, с. 11]».

Формування в учнів досвіду ціннісно-орієнтаційної, пізнавальної, соціальної, комунікативної, естетичної, фізичної діяльності допомагає розкривати їхні індивідуальні особливості, визначати інтереси, нахили і забезпечувати розвиток здібностей [4; 11]. Водночас, цього важко досягти, без «формування ціннісних орієнтацій старшокласників слід посилити ціннісним змістом», а «наявних дидактичних одиниць змісту <...> недостатньо для ефективного формування ціннісно-сміслової сфери учнів старшої школи [5, с. 70]».

Загалом, варіативний освітній компонент як важлива складова усієї системи неперервної освіти (освіти упродовж життя) відіграє важливу роль у процесі модернізації освітнього середовища української школи [3]. Особливо актуалізується проблема реалізації варіативного компонента змісту освіти за умов диференціації та індивідуалізації навчання. Ідею варіативності як методологічну основу розроблення змісту освіти доцільно впроваджувати на рівні загальних теоретичних уявлень (допредметний рівень). Зрештою рівень навчального предмета і наступні рівні будуть логічним розвитком змісту освіти, що охоплює, за О. Маркушевичем, «осердя» і «оболонки». На допредметному рівні потреби суспільства трансформуються у педагогічні цілі освіти, отож меншою мірою пов'язані зі змістом навчальних предметів, а більшою – з вимогами й очікуваннями суспільства, зі здобутками у сфері освіти [8; 9].

На думку Г. Васьківської, саме методологічна функція діалектичного методу пізнання в площині «діалогу протилежностей», загальнонауковий принцип доповненості є підґрунтям перетворення потенціалу змісту освіти, яка здатна забезпечити необхідне у новій цивілізаційній парадигмі взаємодоповнення (не взаємовиключення), поєднання методологічності та технологічності знань, гуманізму мислення, індивідуальних цінностей особистості, її широкого загальнокультурного світогляду [2, с. 258]. З іншого боку, зростає питома вага науково аргументованих досліджень варіативного освітнього компонента – шкільного і регіонального. Під увагу беруться варіативність змісту освіти на різних її рівнях і ступенях, варіативність організації освітнього процесу, варіативність у забезпеченні освітнього процесу. Мають сенс новітні ідеї реалізації варіативного освітнього компонента в наукових працях сучасних дослідників (Вороніна Г., Іванова О., Кизенко В., Мальований Ю., Савченко О., Самодрин А. та ін.). На думку С. Косянчука, розв'язання мотиваційно-аксіологічних проблем сприяє становленню інноваційної особистості, а формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників як загальнодидактична проблема може розв'язуватися за спрямованості змісту освіти на самонавчання, саморозвиток, адекватну самооцінку учнів [6, с. 60].

У процесі розроблення варіативного компонента змісту освіти в основній і старшій школі формування змісту курсів за вибором конституюється на основі взаємозв'язку принципів і закономірностей. Поняття «принцип» традиційно витлумачується як провідна ідея, що «пронизує всю систему знання і субординує його», як вимога до «розгортання самого знання у системі, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою і впливають певним чином одне з одного» [10, с. 410]; як засада сукупності фактів і знань, вихідний пункт пояснення чи керівництва до дії [7, с. 523]. Закономірність констатує зв'язки між предметами, об'єктами і явищами (узгодженість мети освіти з особливостями, рівнем і тенденціями суспільного розвитку; відповідність змісту навчання його меті; пропорційна залежність продуктивності засвоєння заданого обсягу знань і вмінь від складності навчального матеріалу тощо). З кожного погляду йдеться про зв'язок теорії з практикою, що передбачає вироблення уміння застосовувати знання на практиці, знаходити оптимальний темп вивчення навчального матеріалу для оптимізації формування культури навчальної діяльності (систематичність і послідовність). Як результат – відтворюється міжпредметний зв'язок та завважаються закономірності навчання у кожній частині курсу за вибором або навчальному предметі.

Мета статті – окреслити структурно-функціональні особливості варіативного компонента, дидактичні принципи і функції формування змісту курсів за вибором, а також специфіку реалізації їх.

Виклад основного матеріалу. Дидактичний принцип формування змісту курсів за вибором детермінує реалізацію часткових принципів: фахового спрямування, фундаменталізації, міжпредметних зв'язків, варіативності, наукового поглиблення змісту навчальних предметів (принцип науковості навчання), систематичності й системності.

Принцип фахового спрямування. Співвідноситься із загальною закономірністю навчання – зміст навчання залежить від суспільних потреб і цілей навчання.

Принцип фундаменталізації. За розглядом наукових джерел (Гончаренко С. та ін.) з'ясуємо, що цілком задовільні результати втілення в життя принципу фундаменталізації освіти значною мірою залежать від доцільного вибору концепції змісту освіти. У змісті освіти відображаються ті фундаментальні наукові досягнення, без яких неможливим стає здійснювати майбутню фахову діяльність учнів на етапі профілізації і які, ймовірно, не зазнають змін у процесі розвитку науки. Фундаментальні знання відповідають профілю підготовки фахівця. Навчання будується так, щоб стимулювати майбутнього фахівця на етапі профільного навчання до фундаментальної самоосвіти.

Принцип міжпредметних зв'язків. У змістовому блоці курсу за вибором відображаються діалектичні взаємозв'язки в природі. Міжпредметні зв'язки – еквівалент міжнаукових зв'язків: методологічною основою останніх є процеси інтеграції і диференціації наук. Утілення принципу міжпредметних

зв'язків в освітню діяльність ЗНЗ передбачає узгоджене вивчення теорій, законів, понять, спільних для споріднених курсів за вибором в рамках навчального профілю тієї чи тієї школи. За цим принципом ефективність навчання залежить від характеру й обсягу емпіричного й теоретичного навчального матеріалу. За реалізації принципу міжпредметних зв'язків навчальна діяльність інтегрується з науково-дослідницькою на етапі профілізації ЗНЗ.

Принцип варіативності. Запроваджується у практику навчання за формування його змісту на рівні курсу за вибором. Цей принцип регламентує введення до змістового блоку курсу за вибором навчальних елементів, які визначають особливості вибраного фаху.

Принцип наукового поглиблення змісту навчальних предметів (принцип науковості навчання). Уводиться в навчально-виховний процес на етапі допрофільної підготовки і профільного навчання з угляднюванням специфіки кожної освітньої галузі і профілю навчання. Зміст навчального предмета, що розроблений на теоретичному рівні, конкретизується на рівні навчального матеріалу – складаються завдання, вправи, які становлять зміст підручників, посібників та іншої навчальної літератури для учнів і вчителів. На етапі профілізації старшої школи визначальним у процесі розроблення змісту профільного загальноосвітнього предмета і з'ясування методів його вивчення є формування знань про загальнонаукові методи пізнання в конкретному їх вияві та про методи, специфічні для етапів розвитку галузі наукових знань. Принцип науковості навчання передбачає відповідність змісту освіти профільної школи досягненням сучасної науки. Учитель ознайомлюється з новітніми фактами з виучуваних наук (природничі, гуманітарні, технічні галузі), відомостями з методики навчання. Відтак систематизує їх, інформує про них учнів, ставить їм завдання самостійно опрацювати необхідні дані, які можна знайти в періодичних виданнях або Internet. У контексті профілізації природничої підготовки учнів принцип науковості навчання забезпечує: засвоєння достовірних, науково обґрунтованих фактів, явищ суспільного життя у процесі вивчення профільного загальноосвітнього предмета; розуміння сутності науково обґрунтованих законів, особливостей розвитку і становлення наукових відкриттів у галузі виучуваної науки; оволодіння методами наукових досліджень у межах профілю освіти; знайомлення з різними напрямками досліджень у тій чи тій галузі наук та з перспективами розвитку наукових гіпотез.

Із принципом науковості навчання пов'язані *принципи систематичності навчання і системності навчання.* Для реалізації принципу систематичності навчання до завдань учителя-предметника належить постійно готуватися до уроків, ретельно аналізувати тему кожного заняття, регулярно контролювати й об'єктивно оцінювати результати навчання. Щоб учні засвоїли знання з основ наук, до змісту освіти вводяться спеціальні методологічні знання: загальнонаукові терміни, відомості про структуру знань (знання про теорії, закони, поняття, науковий факт, експеримент, а також

про їх практичне значення), методи наукового пізнання (емпіричне й теоретичне). Положення, що входять до змісту профільної освіти учнів-старшокласників, мають бути достатніми, аби в майбутніх фахівців сформувалися цілісне уявлення з певного питання та відповідна наукова картина світу. Дидактичний принцип формування операційно-процесуального блоку курсу за вибором передбачає втілення у навчально-виховний процес принципів дозованої послідовності, доступності й ізоморфності.

Принцип дозованої послідовності. На основі цього принципу здійснюється розподіл навчальних елементів змістового блоку курсу за вибором на дози для побудови змістово-логічних зв'язків між ними та врахування пізнавальних можливостей і рівнів підготовленості учнів. За вимогами педагогічної науки, принцип дозованої послідовності визначається закономірностями навчання – ефективністю навчання, яка залежить від досягнутих на попередньому етапі результатів: продуктивністю засвоєння заданого обсягу знань і вмій; пропорційною кількістю навчального матеріалу або обсягом необхідних дій.

Принцип доступності. Згідно з цим принципом обсяг змістового блоку курсу за вибором, способи викладу наукової інформації, оптимальна кількість нових елементів та порядок їх уведення до курсу за вибором відповідають навчальним можливостям учнів, рівням сформованості їхніх предметних компетентностей.

Принцип ізоморфності. Дає змогу орієнтуватися на певні обмеження щодо доцільних співвідношень наукової і навчальної складових змісту навчального матеріалу, а також на педагогічні вимоги до його специфіки. Співвідношення наукової і навчальної складових змісту навчального матеріалу визначається принципом ізоморфності змісту навчального матеріалу відповідної галузі наук та принципом мінімізації наукової інформації у змісті навчального матеріалу.

Визначення дидактичних функцій курсів за вибором у процесі реалізації допрофільної підготовки і профільного навчання є важливим завданням, що потребує всебічного вивчення та обґрунтування. З огляду на призначення курсів за вибором з'ясуємо їх загальні дидактичні функції – інноваційного навчання, індивідуальної орієнтованості змісту освіти, культурологічну функцію шкільної освіти, усебічного розвитку особистості, корекційно-адаптивну функцію, особистісно-розвивальну функцію, структурно-функціональної єдності елементів змісту інваріантного і варіативного освітніх компонентів, здатності учня до самостійного засвоєння знань та інформації, системи навчання, соціальну й інформаційну функції, навчання і виховання відповідно до природних здібностей учнів.

Функція інноваційного навчання. У школі утверджується новий тип навчання – інноваційне навчання. На відміну від традиційного навчання, яке спрямовується в основному на освоєння і підтримку здобутків цивілізації, інноваційне навчання формує особистість, здатну впроваджувати зміни в існуючу культуру й середовище, успішно розв'язувати проблемні ситуації,

що постають і перед окремою людиною, і перед суспільством. Завдяки такому навчанню учні, суб'єкти навчально-виховного процесу, залучаються до активної навчально-пізнавальної діяльності, що відзначається інтенсивною багатосторонньою комунікацією.

Індивідуальна орієнтованість змісту освіти. Кожному учневі створюється можливість вибирати варіативні навчальні предмети для засвоєння та відвідувати курси за вибором, які поглиблюють і розширюють обов'язковий зміст навчання. Водночас учням надається право підвищувати свій загальноосвітній і культурний рівень завдяки вивченню окремих курсів за вибором, зміст яких виходить за межі освітніх галузей, передбачених Базовим навчальним планом загальноосвітніх навчальних закладів.

Культурологічна функція шкільної освіти. До завдань сучасної школи як культурно-освітньому середовищу належить підвищення загальної культури всіх суб'єктів освітнього процесу, виховання на національних і загальнолюдських цінностях, піднесення самоцінності кожної особистості. Такий статус ЗНЗ ґрунтується не лише на набутих людством знаннях, а й на здатності громадян конкретної країни виявляти інноваційне мислення.

Усебічність розвитку особистості. Упровадження в ЗНЗ курсів за вибором дає змогу формувати цілісну особистість учня, розширювати спектр його інтересів із метою повноцінного загальнокультурного розвитку, психофізичного вдосконалення тощо. Не менш важливо, що з реалізацією у ЗНЗ варіативного освітнього компонента створюються можливості для вдосконалення окремих сфер особистості старшокласників із завважуванням рівнів їхнього розвитку. Варто наголосити, що за всебічного розвитку особистості учня не є педагогічно виправданим підпорядкування варіативного освітнього компонента лише потребам профільного навчання.

Корекційно-адаптивна функція. Ресурси варіативного освітнього компонента використовуються для гарантованого досягнення обов'язкового рівня загальноосвітньої підготовки учнів через організацію спеціальних занять, групових та індивідуальних консультацій, групове вивчення окремих предметів, курсів за вибором тощо. Внаслідок значного навантаження на зміст державного освітнього компонента чільне місце у здійсненні допрофільної підготовки і профільного навчання відводиться корекційно-адаптивній функції курсів за вибором.

Особистісно-розвивальна функція. Передбачає розроблення і виконання індивідуальних програм навчання і розвитку деяких учнів. Темп і режим навчання, що встановлюються нормативними документами для загалу учнів, не є оптимальними для цих дітей з огляду на їхні психофізичні, інтелектуальні й інші особливості (обдаровані; з уповільненим розвитком; ослаблені тощо).

Структурно-функціональна єдність елементів змісту інваріантного і варіативного освітніх компонентів. Завдяки такій структурно-функціональній єдності відбувається вертикальне і горизонтальне збагачення навчальних програм відповідно до потреб і пізнавальних інтересів учнів. Як

наслідок, в учнів формується цілісна інтегративна наукова картина світу. Крім того, вони мають змогу коригувати засвоєння основного змісту освіти, запобігати відставанню і неуспішності.

Здатність учня до самостійного засвоєння знань та інформації. Учень виконує різноманітні види індивідуальної і колективної навчальної діяльності на навчальних заняттях або вдома за завданнями вчителя, під його керівництвом, але без його безпосередньої участі. За дотримання цих настанов в учня посилюється розумова діяльність, він раціонально застосовує засвоєні знання.

Функція системи навчання. Учні засвоюють систему знань, умінь і навичок, емоційно-оцінних норм та набувають досвіду творчої діяльності.

Соціальна й інформаційна функції. В умовах відкритості інформації, залучення багатьох суб'єктів і джерел знань до здобуття учнями освіти навчальна функція ЗНЗ (особливо у старших класах) утрачає панівні позиції. Натомість переважне значення мають соціальна й інформаційна функції.

Навчання і виховання відповідно до природних здібностей учнів. Розробляються і реалізуються типові програми навчання і виховання з опорою на природні здібності учня з метою спеціалізації традиційної школи.

Отже, пріоритет кожної функції курсів за вибором зумовлюється освітніми цілями того чи того ступеня навчання, а також особливостями учнівського контингенту конкретного ЗНЗ. У 8–9-х класах ЗНЗ частина змісту курсів за вибором може підпорядковуватися пропедевтиці профільного навчання, яке повною мірою здійснюється у старшій школі.

Особливого розгляду потребують специфічні дидактичні функції курсів за вибором – діагностична (індикаторна), стабілізація і доповнення, мотиваційна (функція каталізу, активізації), орієнтації, забезпечення профільної і початкової професійної спеціалізації навчання.

• *Діагностична (індикаторна) функція.* Передбачає виявлення рівня розвитку особистості й сприяння її дальшому розвитку. З реалізацією діагностичної функції в учнів формується цілісна природничка картини світу, оскільки важливим чинником творення змісту і структури навчального предмета природничого циклу, який засвоюється за допомогою фактів, уявлень, понять, закономірностей і теорій, є міжпредметні зв'язки. У процесі активізації навчально-пізнавальної діяльності в учнів розвиваються здібності до творчої діяльності й мовної комунікації, вони прагнуть оволодіти знаннями, вчать працювати з літературними джерелами.

• *Функція стабілізації і доповнення.* Учні закріплюють, розширюють, поглиблюють і конкретизують знання, якими оволоділи під час вивчення основних навчальних предметів. Наприклад, щоб добре знати біологію, тобто природні об'єкти й орієнтуватись у них, учні виконують роботу з визначниками, вправляються в ідентифікації об'єктів. З цією метою вони навчаються на курсах за вибором (факультативні й спеціальні).

• *Мотиваційна функція (функція каталізу, активізації).* Передбачає розвиток мотивації навчання, формування прагнення до пізнання, удоскона-

лення методів й організаційних форм навчально-пізнавальної роботи учнів задля їхньої активної і самостійної теоретичної та практичної діяльності.

• *Функція орієнтації.* Учні ретельно ознайомлюються з проблемами науки, економіки й сільського господарства, специфікою різноманітних галузей вітчизняного виробництва для свідомого вибору майбутньої професії.

• *Забезпечення профільної і початкової професійної спеціалізації навчання.* Ця функція виявляється у створенні безпремієних умов для розвитку в учнів тих здібностей, які закладено в них від природи, в дотриманні щадного режиму засвоєння інших навчальних предметів – «непрофільних» та вихованні особистості, здатної до самореалізації, професійного зростання і мобільності в умовах реформування суспільних відносин.

Специфічні дидактичні функції віддзеркалюють взаємозв'язки обов'язкового і факультативного навчання. Виконання цих функцій залежить від складу і змісту навчальних предметів, спеціальних курсів, передбачених навчальним планом згідно з певною спеціалізацією навчання.

Висновки. Формування змісту варіативного освітнього компонента в основній і старшій школі ґрунтується на дидактичних принципах, які зумовлені педагогічною метою та пріоритетними дидактичними функціями самого змісту. Завдяки дидактичним принципам устанавлюється щільний зв'язок між теоретичними уявленнями і навчально-педагогічною практикою. Досягненню високого рівня загальних і специфічних дидактичних функцій курсів за вибором сприяють такі педагогічні умови: завважування особливостей, динаміки різнобічних загальнонаукових і професійних інтересів школярів, структурно-функціональна єдність елементів інваріантного і варіативного освітніх компонентів, вільний вибір учнями змісту варіативного освітнього компонента.

Отже, варіативний зміст шкільної освіти має бути провідною дидактичною умовою, за якої відбувається формування в учнів системи світоглядних і соціально значущих знань, а формулювання мети і цілей, проектування завдань освіти, добір і розроблення змісту допрофільної підготовки і профільного навчання, удосконалення та оновлення форм і методів навчання мають відбуватися з огляду на сучасні педагогічні технології, за яких реалізується особистісно орієнтоване навчання.

Література

1. *Васьківська, Г. О.* Інтернет-середовище як чинник формування ціннісних орієнтацій учнів / Г. О. Васьківська // Молодь і ринок. – 2015. – №11 (130) – С. 11–16.

2. *Васьківська, Г. О.* Формування системи знань про людину в учнів старшої школи: теорія і практика : монографія / Г. О. Васьківська. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 512 с.

3. *Кизенко, В.* Варіативний компонент змісту освіти старшої школи як важливий складник системи неперервної професійної освіти / Василь Кизенко // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – С. 58–64.

4. *Кизенко, В. І.* Відбір змісту освіти для старшої школи й відображення його у програмах і підручниках / В. І. Кизенко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол.: голов. ред. – О. М. Топузов]. – К. : Пед. думка, 2015. – Вип. 15. – Ч. 1. – С. 276–288.

5. *Косянчук, С.* Аксіологічний підхід до формування змісту профільного навчання як нагальна потреба і важлива складова стратегії освіти / Сергій Косянчук // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – С. 67–71.

6. *Косянчук, С. В.* Технологический подход к процессу формирования ценностно-смысловых ориентаций старшеклассников / С. В. Косянчук // *Univers Pedagogic.* – 2014. – №1(41). – С. 53–60.

7. Краткий словарь по философии. Более 1000 статей / [авт.-сост. Н. Н. Роголевич] – Мн. : Харвест, 2008. – 832 с.

8. *Маркушевич, А. И.* О соотношении науки и учебного предмета / А. И. Маркушевич // *Сов. педагогика.* – 1965. – № 7. – С. 20–27.

9. *Маркушевич, А. И.* Содержание образования в средней школе / А. И. Маркушевич // *Сов. педагогика.* – 1961. – № 11. – С. 28–33.

10. Філософський словник / [ред. В. І. Шинкарук]. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1973. – 600 с.

11. Фундаменталізація змісту освіти у старшій школі: теорія і практика : кол. монограф. / [авт. кол.: Г. О. Васьківська, В. І. Кизенко, С. Е. Трубачева, О. В. Барановська, С. В. Косянчук та ін.]; за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської. – К. : Пед. думка, 2015. – 288 с.